

Ieder het zijne

Over de realisering van rechtvaardigheid

IUSTITIA EXALTAT GENTEM

Frans Tonnaer

Ieder het zijne

Over de realisering van rechtvaardigheid

Ontwerp omslag: Bert Arts

ISBN/EAN: 978-90-78840-01-5

NUR-codes: 730, 820

© Frans Tonnaer, 2007

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een gedigitaliseerde gegevensverzameling worden opgeslagen, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Desondanks kan de afwezigheid van eventuele zet- en/of drukfouten, danwel onnauwkeurigheden en/of onvolkomenheden, niet worden gegarandeerd. De auteursrechthebbende aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor de gevolgen van eventuele zet- en/of drukfouten, danwel onnauwkeurigheden en/of onvolkomenheden.

Het vertaalwerk is verzorgd door Gateway B.V., Driebergen (www.gatewayvertalingen.nl).

Deze publicatie is verzorgd door Paradigma Media Advies, Postbus 60, 5680 AB Best. Voor informatie over onze activiteiten ga naar: <http://www.pma.nu>

Cover design: Bert Arts

ISBN/EAN: 978-90-78840-01-5

NUR codes: 730, 820

© Frans Tonnaer, 2007

Notwithstanding the exceptions stated in or pursuant to the Copyright Act 1912, no part of this publication may be reproduced and/or published by means of printing, photocopying, microfilm or any other manner, nor stored in a digital database, without the prior written permission of the copyright owner.

This publication has been compiled with the utmost care. Nevertheless, the absence of any typesetting and/or printing errors or inaccuracies and/or imperfections cannot be guaranteed. The copyright owner accepts no liability whatsoever for the consequences of any typesetting and/or printing errors as well as inaccuracies and/or imperfections.

Translations provided by Gateway B.V., Driebergen, the Netherlands (www.gatewayvertalingen.nl).

This publication has been compiled by Paradigma Media Advies. For information about our activities, visit our website <http://www.pma.nu>

Introductie

Deel 1 Recht en rechtvaardigheid

HOOFDSTUK 1

Inleiding: recht en bestaansniveau

- 1 Recht als aspect van de cultuur
 - 1.0.1 Cultuur
 - 1.0.2 Waarden
 - 1.0.3 Waarden en normen
 - 1.0.4 Gemeenschap
- 1.1 Recht, ethiek, moraal en religie: normatieve aspecten van een waardensysteem
- 1.2 Recht, ethiek, moraal, religie en bestaanssituatie
 - 1.2.0.1 Bestaansniveau: niveau van bestaanszekerheid en bestaanskwaliteit
 - 1.2.0.2 Bestaansniveau en beschaving

HOOFDSTUK 2

Oogmerk van het recht

- 2 Een rechtvaardige gemeenschap
 - 2.0.1 Oogmerk van de ethiek
 - 2.0.1.1 Eerste grondbeginsel van de ethiek (categorisch imperatief)
 - 2.0.1.2 Tweede grondbeginsel van de ethiek (altruïsmebeginsel)
 - 2.0.1.3 Ontstaan gemeenschappelijk bestaansniveau
 - 2.0.1.4 Ontstaan individueel bestaansniveau
 - 2.0.2 Moraal en ethiek
 - 2.0.3 Oogmerk van de religie
 - 2.0.3.1 Volmaaktheid als hoogste bestaansniveau

- 2.0.4 Religie, moraal en ethiek
- 2.1 Ethiek en recht
 - 2.1.1 Religie, ethiek en recht
- 2.2 Ethiek, recht en individueel bestaansniveau

HOOFDSTUK 3

Over rechtvaardigheid

- 3 Suum cuiquebeginsel
 - 3.1 Rechtvaardigheidseisen
 - 3.1.1 Eerste grondbeginsel van het recht: non laedensbeginsel
 - 3.1.2 Tweede grondbeginsel van het recht
 - 3.1.3 Derde grondbeginsel van het recht
 - 3.2 Rechtvaardigheid en vrede
 - 3.2.1 Maatschappelijke vrede en het gemeenschappelijke bestaansniveau
 - 3.2.2 Persoonlijke vrede en het individuele bestaansniveau
 - 3.3 Rechtvaardigheidseisen en rechtsinstrumenten
 - 3.4 Wetgeving, bestuursbesluiten en rechtspraak als rechtsinstrumenten
 - 3.5 Rechtmatigheid

Deel 2 Rechtsnormen

HOOFDSTUK 4

Het recht en andere normatieve stelsels

- 4 Normering door recht en ethiek
 - 4.1 Object van recht en ethiek
 - 4.1.0.1 Object van moraal en religie
 - 4.2 Recht en ethiek: externe manifestatie
 - 4.2.0.1 Moraal en religie: innerlijke gezindheid
 - 4.3 Recht en ethiek: normatief én attributief
 - 4.3.0.1 Moraal en religie: uitsluitend normatief

HOOFDSTUK 5

Rechtsnormen en andere normen

- 5 Van ethische waarden naar rechtsnormen
 - 5.1 De heteronome herkomst van rechtsnormen en ethische normen
 - 5.1.0.1 De autonome herkomst van morele en religieuze normen

- 5.1.1 Aansluiting normen van recht en ethiek aan normen van moraal en religie
- 5.2 Handhaving rechtsnormen en ethische normen
 - 5.2.0.1 Handhaving morele en religieuze normen
 - 5.2.1 Vaststelling en handhaving rechtsnormen uitsluitend door bevoegde overheidsorganen
 - 5.2.2 Afdwingbaarheid van rechtsnormen

Deel 3 Intermezzo: rechtsbetrekkingen

HOOFDSTUK 6

Rechtsbetrekkingen

- 6 Geen mensen, geen recht
 - 6.1 Recht alleen tussen mensen
 - 6.2 Recht tussen ten minste twee mensen
 - 6.3 Geen dierenrechten
 - 6.4 Dominantie van het recht

Deel 4 Rechtsbronnen en rechtsbeginselen

HOOFDSTUK 7

Rechtsbronnen

- 7 Begrip rechtsbron
 - 7.1 Rechtsbronnen in materiële zin (primaire rechtsbronnen)
 - 7.1.1 Rechtsbeginselen en ongeschreven rechtsnormen
 - 7.1.2 Ongeschreven rechtsnormen uit primaire rechtsbronnen
 - 7.1.3 Gewoonterecht: werking ongeschreven rechtsnormen
 - 7.2 Rechtsbronnen in formele zin (secundaire rechtsbronnen)
 - 7.2.1 Rechtsbeginselen en geschreven rechtsnormen
 - 7.2.2 Geschreven rechtsnormen uit secundaire rechtsbronnen
 - 7.2.3 Rechtsinstrumenten en geschreven rechtsnormen
 - 7.3 Ongeschreven rechtsnormen als toetsingskader voor geschreven rechtsnormen

HOOFDSTUK 8

Rechtsbeginselen

- 8 Begrip rechtsbeginsel
 - 8.1 Rechtsbeginselen en rechtsnormen
 - 8.1.1 Structuur rechtsbeginsel

- 8.1.2 Rechtsbeginsel biedt unieke gedragsnorm
- 8.1.2.1 Geen strijdigheid rechtsbeginselen
- 8.1.3 Van rechtsbeginsel naar ongeschreven rechtsnorm
- 8.1.4 Van rechtsbeginsel naar geschreven rechtsnorm
- 8.2 Rechtsbeginselen en rechtvaardigheidseisen
- 8.2.1 Niveauverschillen tussen rechtsbeginselen
- 8.2.2 Genese nieuwe rechtsbeginselen
- 8.2.3 Rechtsbeginselen en maatschappelijke complexiteit
- 8.3 Rechtsbeginselen bepalen inhoud rechtsnormen
- 8.3.1 Mensenrechtenbepalingen zijn uitwerking van grondbeginselen
- 8.3.2 Concretisering personele werking van rechtsbeginselen
- 8.4 Rechtsbeginselen betreffende een universeel bestaansniveau
- 8.4.1 Mensenrechten: ontwikkelingsrichting van een universeel bestaansniveau
- 8.4.2 Mensenrechten als ontwikkelingskader van het gemeenschappelijk bestaansniveau
- 8.4.3 Mensenrechtenverdragen en realisering gemeenschappelijk bestaansniveau

Deel 5 Rechtsimperatieven, rechtsdoelmatigheid

HOOFDSTUK 9

Rechtsimperatieven: vrijheid, gelijkheid en burgerschap

- 9 Rechtsimperatieven
- 9.1 Vrijheid: noodzakelijke voorwaarde voor realisering rechtvaardigheidseisen
- 9.1.1 Vrijheidsbeperking omwille van vrijheid van anderen
- 9.1.1.1 Van onzekere individuele vrijheid naar collectieve vrijheidsgarantie
- 9.1.1.2 Beperking van gedragsbeperkingen
- 9.1.2 Vrijheidsbeperking omwille van hogere vrijheid
- 9.1.2.1 Vrijheidsontneming en bestaansniveau
- 9.2 Gelijkheid: centrale leidraad bij inhoudsbepaling rechtvaardigheidseisen
- 9.2.1 Absolute gelijkheid: algemeenheid van rechtsaanspraken en rechtsplichten
- 9.2.2 Relatieve gelijkheid: evenredigheid in rechtsaanspraken en rechtsplichten
- 9.3 Burgerschap: persoonlijke hoedanigheid bij realisering rechtvaardigheidseisen

Rechtsdoelmatigheid: rechtszekerheid en rechtseenheid

10 Rechtszekerheid en rechtseenheid

Bijlagen

Schema mensenrechtsbeginselen en toelichting
 Uitspraken

Figurenlijst

- 1.1 Bestaansniveau: verschuiving zwaartepunt bestaanssituatie
- 2.1 Voortschrijdend proces naar een hoger gemeenschappelijk
bestaansniveau
- 2.2 Gemeenschappelijke bestaansniveau: richt- en streefniveau
- 2.3 Gemeenschappelijke bestaansniveau en bestaansaspecten
- 2.4 Gemeenschappelijk en individueel bestaansniveau
- 2.5 Van religie naar recht
- 3.1 Rechtsdoelmatigheid: rechtszekerheid en rechtseenheid
- 8.1 Van ethisch beginsel naar (on)geschreven rechtsnorm
- 8.2 Structuur rechtsbeginsel/ongeschreven rechtsnorm
- 8.3 Structuur en bestanddelen geschreven rechtsnorm
- 8.4 Bestaansniveaus: bestaansgrens, menswaardig bestaan en
universeel bestaansniveau
- 8.5 Bestaansaspecten: bestaansspectrum
- 8.6 Overlappende bestaansaspecten
- 8.7 Bestaansdomein met universeel bestaansniveau
- 8.8 Bestaansdomein met gemeenschappelijk bestaansniveau
(richt- en streefniveaus)
- 9.1 Vrijheid: gemeenschappelijk en individueel bestaansniveau
- 3.1/10.1 Rechtsdoelmatigheid: rechtszekerheid en rechtseenheid

Rechtvaardigheid en bestaansniveau

Wat is rechtvaardigheid en wat is rechtvaardig? De eerste vraag handelt zowel over de persoonlijke deugd, die als enige 'absoluut' wordt genoemd, als over de maatschappelijke doelstelling aangaande een betere wereld. De tweede vraag betreft het handelen van mensen in de praktijk waarin die deugd wordt beoefend en waarbij een betere wereld wordt nagestreefd. Maar daarmee is nog niets gezegd over wat rechtvaardigheid inhoudt.

Dit boek is het resultaat van de zoektocht naar het antwoord op de vraag wat rechtvaardigheid als maatschappelijke doelstelling betekent, maar ook wanneer iemand rechtvaardig handelt en wat de rechtvaardigheid dus in de praktijk aan deugdzaamheid eist. Het gaat hier niet alleen om de definiëring van rechtvaardigheidseisen als zodanig, maar ook om de formulering van voorwaarden voor het in de praktijk voldoen aan die eisen. Het realiseren van rechtvaardige samenlevingsverhoudingen wordt daarbij opgevat als doel van het recht en het recht wordt tevens gezien als het formele kader voor de realisering van de rechtvaardigheid. Binnen dat kader worden de rechtvaardigheidseisen gedefinieerd en worden de instrumenten geleverd voor de bepaling, de vaststelling en de handhaving van die eisen.

Eerst worden de contouren geschetst van het recht als normatief maatschappelijk verschijnsel, door het te vergelijken met andere, soortgelijke maatschappelijke verschijnselen: de ethiek, de moraal en de religie. Door de overeenkomsten en verschillen, onder meer aan de hand van hun oogmerken te behandelen, krijgt het recht als maatschappelijk fenomeen, vooral wat betreft de algemene verschijningsvorm, nader profiel. Voor een meer inhoudelijke benadering van de materie, wordt aangesloten bij de klassieke opvatting van het rechtvaardigheidsbegrip die inhoudt dat ieder het zijne moet worden gegeven (het *suum cuique*-beginsel). Men kan ook zeggen – en in dit werk wordt dat aldus ingevuld – dat ieder het zijne moet krijgen en dat allen eraan moeten meewerken dat aan ieder het zijne wordt gegeven. Wat is het waarop eenieder recht heeft en waartoe eenieder dus verplicht is ten opzichte

van de ander? Het antwoord op die vraag is tevens het antwoord op de vraag wat de rechtvaardigheid eist.

Voor de inhoudsbepaling van de rechtvaardigheidseisen wordt het begrip 'bestaansniveau' geïntroduceerd dat in dit boek een centrale rol vervult. Onder het bestaansniveau wordt het niveau van bestaanszekerheid en bestaanskwaliteit verstaan dat door mensen wordt nagestreefd. Onderscheid wordt gemaakt tussen het *gemeenschappelijke bestaansniveau*, als het door de overheid als orgaan van de gemeenschap vastgestelde, in die gemeenschap voor eenieder te realiseren niveau van de algemene bestaanssituatie, en het *individuele bestaansniveau*, als een te bereiken bestaanssituatie die eenieder voor zichzelf bepaalt. Kort gezegd ontstaat het gemeenschappelijke bestaansniveau door de werking van de ethiek. Gericht op de verbetering van de gemeenschap als geheel, betreft de ethiek mensen op elkaar in hun ambitie om voor zichzelf een bepaald bestaansniveau te realiseren. Doordat de ethiek de mens daarbij dwingt om met de medemens rekening te houden, wordt de noodzaak manifest tot vaststelling van een bestaansniveau waarop maatschappelijke vrede heerst: het gemeenschappelijke bestaansniveau. De taak van het recht is niet alleen de vaststelling van dat bestaansniveau, maar ook de algemene realisering ervan. De vaststelling en realisering, inclusief de handhaving van het gemeenschappelijk bestaansniveau wordt als hoofdtaak gezien van de overheid.

Maar ook waar het gaat om het bereiken van het individuele bestaansniveau voorbij het gemeenschappelijke, spelen ethiek en recht een grote rol. In het verlengde van de door de ethiek geëiste verantwoordelijkheid van mensen jegens elkaar, eist het recht dat men zijn individueel bestaansniveau niet ten koste van de ander realiseert. Ook de bescherming van het individuele bestaansniveau 'aan de kostenkant' vormt een belangrijke taak van de overheid.

Beginnelsen en normen

In dit werk wordt, via de lijn van de aanspraken en plichten in verband met zowel de realisering van het gemeenschappelijke als van het individuele bestaansniveau, ingegaan op de betekenis van het recht in relatie tot de te verwezenlijken bestaanssituatie. Meer in het bijzonder wordt de rol van de overheid geschetst in de context van deze aanspraken en plichten. Dit ter vervulling van de opdracht die de rechtvaardigheid in dit verband aan de gemeenschap stelt en dus ook aan de overheid als haar vertegenwoordigster. Dit inzicht wordt getoetst aan de hand van het proces van rechtsvorming en meer in het bijzonder aan dat van normstelling. Daarbij worden de algemene theoretische uitgangspunten vertaald naar de praktische werking van het normstellingsproces. Dat proces wordt voorgesteld als interactie tussen overheid en samenleving, waarbij abstracte beginselen die in de samenle-

ving gelden worden omgezet of ervaren in concrete normen. Gezocht wordt naar rechtsbeginselen die in algemene zin als eerste invulling kunnen worden beschouwd van de aldus ontwikkelde rechtvaardigheidseisen. Uitgelegd wordt dat de rechtsbeginselen die achter de rechtsnormen werkzaam zijn, op hun beurt op de ethiek steunen, zoals de ethiek ook de grondslag vormt voor de algemene rechtvaardigheidseisen. Een belangrijk deel van dit werk bestaat dan ook uit de verduidelijking van de doorwerking in de praktijk van ethische beginselen via rechtsbeginselen in rechtsnormen. Afzonderlijke hoofdstukken zijn in dat verband gewijd aan de begrippen 'rechtsbron' en 'rechtsbeginsel' waarbij deze doorwerking wordt geïllustreerd. Bij de behandeling van de rechtsbeginselen zal een model worden ontwikkeld, waarin de in verband met de realisering van de rechtvaardigheid noodzakelijke relatie tussen het geschreven en het ongeschreven recht tot uitdrukking wordt gebracht. De bevindingen aangaande zowel de vorm als de inhoud van rechtsbeginselen, die als brug tussen recht en ethiek fungeren, worden toegepast op de belangrijkste rechtsbeginselen die in internationaal verband zijn gecodificeerd. Dit culmineert in een schets van wat een 'universeel' bestaansniveau kan worden genoemd: een gemeenschappelijk bestaansniveau dat voor de wereldgemeenschap als geheel geldt en waarvan de inhoud is vastgelegd in de belangrijkste mensenrechtenverdragen. Deze verdragen leveren, zo beschouwd, de blauwdruk voor een 'universeel bestaansgebouw' dat in elke staat die rechtsstaat wil heten, moet worden gerealiseerd en onderhouden.

Aanzet tot verdere uitwerking

Deze onconventionele benadering van de rechtvaardigheidsproblematiek, waarbij verschillende alternatieve dimensies van deze problematiek worden verkend, houdt noodzakelijkerwijs in dat niet alles binnen het bestek van deze uitgave in volledig doordachte en uitgewerkte vorm kan worden gepresenteerd, ook al worden waar mogelijk relaties gelegd met bestaande rechtsfiguren en instituties. Dit boek bevat enkele meer of minder uitgewerkte gedachten over dit thema die bedoeld zijn als aanzet tot verdere doordenking en uitwerking. Het voornemen bestaat om de hier ontwikkelde ruwe 'schets van een gemeenschappelijk bestaansgebouw' naderhand verder uit te werken tot noodzakelijke eisen aan de inrichting van de rechtsstaat. Dat is ook het geval met het hier nog slechts in ruwe trekken aangeduide proces waarbij het komt tot de vaststelling en handhaving van normen die de kwalificatie 'rechtsnormen' verdienen, welk proces met de werking van de rechtsstaat te maken heeft. Tal van hier uitgezette denklijnen lenen zich in dat verband voor verdere uitwerking en soms is niet meer bedoeld dan een globale context te bieden voor een verdere doordenking, al dan

niet via het aangegeven spoor. Dat is bijvoorbeeld het geval met de beschrijving van de kenmerken van een gemeenschap als 'rechtsgemeenschap' en met de formulering van de eisen in verband met de structuur en de cultuur van een staat als rechtsstaat, alsook met de voorwaarden die in internationaal verband gelden voor effectieve rechtshandhaving. Dat geldt ook voor de 'operationele' relatie tussen het recht en de ethiek in het normstellingsproces, voor de aard en de betekenis van de overheidsorganen als rechtsbronnen en voor de rollen die deze organen daarbij vervullen in relatie met hun maatschappelijke omgeving. Het geldt voor de wijze waar op het ongeschreven recht als toetsingskader fungeert voor het geschreven recht en voor het proces van wetgeving ter bepaling van het gemeenschappelijke bestaansniveau in verband met de pacificatie van maatschappelijke verhoudingen, en voor tal van andere in dit boek behandelde onderwerpen in verband met de realisering van de rechtvaardigheid, die als de belangrijkste maatschappelijke opdracht wordt beschouwd.

Uitspraken en toelichting

De behandeling van de stof vindt plaats aan de hand van een tiental algemene uitspraken (die men op het terrein van het recht 'rechtsuitspraken' of 'jurisdicties' zou kunnen noemen) die evenzoveel hoofdstukken inluiden. In elk hoofdstuk, met uitzondering van het laatste, worden deze algemene uitspraken in meer specifieke vorm verder uitgewerkt. In totaliteit leidt dit tot 93 uitspraken, elk voorzien van een toelichting. Deze toelichting is soms beperkt gehouden als de uitspraak voor zich spreekt of als het vanuit de context van behandeling om een randverschijnsel gaat, terwijl een andere keer uitgebreid op het onderwerp wordt ingegaan, met name waar het de kern van de behandelde materie betreft of waar de noodzaak aanwezig wordt geacht om gehanteerde denklijnen nader te verduidelijken.

De indeling van dit boek volgt de rubricering van de uitspraken. Daarbij worden met een enkelvoudig cijfer (1, 2, 3 etc.) de hoofdstukken aangeduid. Dubbele cijfers (1.1, 1.2 etc.) geven de paragrafen aan, drievoudige (3.1.1, 3.1.2, 3.1.3) de subparagrafen et cetera. Paragrafen waarin uitspraken over andere verschijnselen dan het recht zijn opgenomen, worden onderscheiden door een nul (1.0.1, 1.0.2, 2.0.3 etc.) waarbij in de cijfers de relatie tot de bovenliggende uitspraak tot uitdrukking wordt gebracht. Dat is bijvoorbeeld het geval als het om niet typisch juridische begrippen gaat, zoals bij 'cultuur', bij 'waarden en normen' of bij 'bestaansniveau', maar ook bij niet-juridische verschijnselen zoals de ethiek, de moraal en de religie.

De hoofdstuk- en paragraaftitels verwijzen naar de uitspraken die als margeteksten zijn uitgevoerd. De uitspraken, waarop de hoofdtekst dus de toelichting vormt, zijn in hun geheel ook als bijlage opgenomen.

Deel 1

Recht en rechtvaardigheid

HOOFDSTUK 1

Inleiding: recht en bestaansniveau

Het recht is, als aspect van de cultuur, een maatschappelijk verschijnsel dat eisen stelt aan menselijk gedrag vanuit bepaalde collectief beleefde essentiële waarden in een gemeenschap.

1 Recht als aspect van de cultuur

Bij deze duiding wordt *het recht* voorgesteld als normatief maatschappelijk verschijnsel en wordt het onder dezelfde noemer geplaatst als andere maatschappelijke verschijnselen die in de meest ruime zin eisen stellen aan menselijk gedrag, zoals de ethiek, de moraal en de religie, die hierna aan de orde komen. Welke eisen het recht stelt, zal in hoofdstuk 3 nader worden nagegaan. Eerst wordt in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 2 een globaal profiel geschetst van het recht aan de hand van de overeenkomsten en verschillen met de genoemde andere normatieve maatschappelijke verschijnselen. In elk geval betekent het stellen van eisen dat het de mens te midden van anderen niet vrijstaat zich steeds te gedragen zoals hij dat zelf wil: het is met het oog op de belangen van anderen en op gemeenschapsbelangen dat in het recht normen gelden voor bepaalde menselijke gedragingen. Waar hierna bedoeld wordt op het samenhangend geheel van beginselen, normen en daarmee in verband staande begrippen van het recht, de ethiek, de moraal, de religie et cetera, worden zij niet als ‘verschijnselen’ aangeduid, maar als ‘stelsels’ of ‘systemen’.

Het recht wordt, evenals de ethiek, de moraal en de religie, als aspect van de cultuur opgevat. Onder ‘aspect’ wordt hier een bepaalde kant van het object van beschouwing (in casu het maatschappelijke verschijnsel ‘cultuur’) verstaan die zich van andere onderscheidt doordat op een bepaalde wijze naar het object wordt gekeken. Dat zegt vooral iets over de wijze waarop, of het gezichtspunt van waaruit een bepaald object wordt bekeken. De manier van kijken bepaalt de onderscheiden kenmerken van het object van betrachtting. Uitspraken over de aard van het object kunnen hier alleen verantwoord worden gedaan door het gezichtspunt, de ‘zienswijze’, te expliciteren. Vanuit de verduidelijking van die zienswijze kan vervolgens nadere informatie worden verkregen omtrent de aard van het beschouwde verschijnsel en in dit geval dus van het recht in samenhang met het grotere geheel van de

cultuur, waarvan het recht een 'kant' is. Dit aspect van de cultuur wordt nader verkend door daarop 'in te zoomen' en in dit geval het recht als het ware met een vergrootglas van het grotere geheel te onderscheiden. Het rechtsaspect wordt zichtbaar door de reflectie op de aard van de cultuur en door de aandacht te richten op bepaalde specifieke eigenschappen van de cultuur. Dit gezichtspunt is hier het meest ruime dat kan worden ingenomen, namelijk dat van het recht als normatief cultureel gemeenschapsverschijnsel. Het recht deelt wezenlijke eigenschappen van de cultuur en het is zelf ook op te vatten als een maatschappelijk verschijnsel. Door iets meer te zeggen over het verschijnsel 'cultuur' wordt aldus een eerste aanduiding gegeven van de context waarin het recht fungeert.

In het recht gaat het uiteindelijk om de realisering en handhaving van bepaalde *waarden*. Het betreft tevens collectief (of gemeenschappelijk) beleefde waarden, waarbij onder *collectief* verstaan wordt: 'de gemeenschap als geheel betreffende'. Deze waarden moeten aan bepaalde 'kwaliteitseisen' voldoen: het moet gaan om essentiële waarden. Dat wil zeggen: waarden die betrekking hebben op het 'wezen' van de mens, als lid van de gemeenschap, op diens 'zijn' als persoon, dus zijn persoonlijke integriteit in de meest ruime zin. Ze betreffen zowel de zekerheid als de kwaliteit van zijn bestaan. Essentieel ook in de zin van *onmisbaar* voor de bescherming en beleving van die integriteit. Op deze plaats wordt volstaan met het noemen van de kenmerken (normativiteit, gemeenschappelijkheid, betreffende essentie en persoonlijke integriteit) van de bedoelde waarden; welke waarden dat vervolgens zijn, wordt hierna nader onderzocht. Van belang is tevens de identificatie door de leden van dergelijke waarden in een bepaalde *gemeenschap*, waarmee de grenzen van de collectieve beleving worden aangeduid.

1.0.1 CULTUUR

Het overkoepelende begrip is in dit verband cultuur. De *cultuur* wordt hier geacht in de kern te bestaan uit een bepaalde groep *collectief beleefde waarden*, zoals die bijvoorbeeld besloten liggen in de betekenis van de gemeenschap, het respect voor het menselijke leven en voor de natuurlijke omgeving, de veiligheid van het bestaan, de goede verhoudingen tussen mensen, de schoonheid van kunstuitingen, de ontwikkeling van kennis en wetenschap, de waardering van arbeidsprestaties en welvaart en rijkdom.

In elke cultuur vormen deze waarden een *stelsel*: het betreft een samenhangend geheel van opvattingen in een bepaalde waardenhiërarchie (*waardensysteem*). Het betreft hier *collectief beleefde* waarden. Het gaat dus om waarden die mensen met elkaar delen en die de individuele verschillen van opvatting te boven gaan. Meestal staan dergelijke

Een cultuur bestaat in de kern uit een samenhangend geheel van collectief beleefde waarden (waardensysteem) in een gemeenschap.

waarden op een hoger abstractie- en belevingsniveau. Ze kunnen wel leiden tot een verschillende invulling bij specifieke gedragingen of het maken van verschillende keuzen in bepaalde onderscheiden situaties, maar op een hoger niveau gelden dezelfde leidende principes. De doelstellingen die in dat verband gerealiseerd moeten worden en de verschillende keuzen zijn dan evenzo verschillende wegen naar het hogere doel. Bepaalde waarden worden in de groep belangrijker gevonden dan andere en sommige waarden zijn afgeleid van hogere waarden en vormen daarmee dus een *hiërarchische relatie*.

In verschillende culturen is niet zozeer sprake van verschillende waarden, maar van verschillen in de hiërarchie van waarden. En juist door die verschillen in waardensystemen (dus: verschillen in waardenhiërarchieën) onderscheiden culturen zich van elkaar en gelijke waardenhiërarchieën bepalen de gezamenlijke cultuur in een gemeenschap. Dat het *in de kern* gaat om deze waarden, betekent dat de cultuur ook bestaat uit de wijzen waarop deze waarden worden beleefd en tot uiting komen in gewoonten en gebruiken. Aan de hand daarvan kan vaak worden nagegaan welke die achterliggende waarden zijn, al zal dat niet steeds evident blijken uit de gedragingen van de groep en de individuele leden of niet aanstonds expliciet kunnen worden gemaakt. Binnen een gemeenschap kunnen zeer diverse opvattingen, gewoonten en levenspatronen bestaan terwijl er toch sprake is van een gezamenlijke waardenhiërarchie, namelijk waar het de *kernwaarden* van de samenleving betreft. Dergelijke gezamenlijke kernwaarden zijn bepalend voor de samenleving van mensen in een bepaalde groep of gemeenschap. Daar waar dergelijke kernwaarden in een samenleving op grote schaal niet meer worden gedeeld, is sprake van desintegratie van die gemeenschap en daarmee is kort ook de relatie tussen de waardenhiërarchie en de gemeenschap aangeduid.

Mensen die met elkaar bepaalde waarden delen, voelen zich daardoor als *groep* met elkaar verbonden. Men heeft elkaar nodig voor en spreekt elkaar aan op de realisering van deze waarden en de leden van de groep stellen zich daarbij vaak ook afhankelijk van elkaar op, in die zin dat men erop rekent dat de ander meewerkt aan het in de praktijk brengen van dergelijke collectieve waarden. Het elkaar aanspreken op de naleving van de normen die uit de beleving van dergelijke waarden voortvloeien moet dus niet direct gezien worden als teken van desintegratie, maar vormt vaak juist een blijk van het besef dat dergelijke gedeelde waarden op een hoger niveau bestaan en van de behoefte aan integratie. Een dergelijk gezamenlijk 'waardenkader' maakt het mogelijk met elkaar een discussie te voeren, niet over dat bestaan, maar over de vraag waar de grenzen daarvan precies zijn gelegen. Of beter gezegd: hoe de hiërarchische structuur van het waardensysteem is en wat dat betekent voor het dagelijkse handelen van de leden van de

groep. Pas als dat ‘elkaar aanspreken’ de vorm aanneemt van ernstige onlusten of andere vormen van grote maatschappelijke onvrede, kan die gemeenschappelijkheid van een dergelijke waardenhiërarchie ter discussie komen te staan. Gemeenschappelijke opvattingen omtrent de hiërarchie van bepaalde waarden bepalen dan ook de aard en de omvang van de groep en van de gemeenschap die door deze groep wordt gevormd. In deze gemeenschappelijk beleefde waardenhiërarchie – waarvan het recht dus een aspect vormt – onderscheidt een bepaalde gemeenschap zich van andere en dat geldt ook voor het rechtsaspect als onderdeel daarvan.

1.0.2 WAARDEN

Een waarde is de positieve betekenis die mensen hechten aan bepaalde zaken, verschijnselen, gedragingen of betrekkingen. Waarden hebben betrekking op het goede in mensen, in de samenleving of in de omgeving die mensen omringt. Voor zover ze op het kwade betrekking hebben, is dat vanuit hun betekenis voor het goede. Het kwade wordt dan opgevat als het ontbreken van het goede als positieve eigenschap, kwaliteit of hoedanigheid. Waarden vertonen een bepaald patroon, hebben samenhang en ontlenen aan dat patroon en die samenhang extra betekenis. Waarden bestaan op verschillende samenhangende niveaus (hogere en lagere, van elkaar afgeleid, elkaar ondersteunend of sublimierend tot de essentiële) en zijn vertegenwoordigd in voorstellingen, die onder meer betrekking hebben op de wijze waarop de maatschappij als samenlevingsverband moet worden ingericht en dient te functioneren.

De belangrijkste waarden zoals die onder de vorige uitspraak zijn aangeduid als betreffende het menselijk leven, de natuurlijke omgeving, veiligheid, welvaart en welzijn en cetera hebben in oorsprong een sterk individueel gericht karakter en ze zien niet direct op de samenleving als geheel, maar betreffen primair persoonlijke strevingen van mensen. Dergelijke waarden sturen de realisering van ambities ten aanzien van het individuele bestaan wel in samenhang met de direct betrokkenen, maar niet direct afhankelijk van de relaties met de gemeenschap als geheel. Uit de formulering blijkt dat het bij dergelijke waarden uiteindelijk ook gaat om de relatie met anderen. Mensen kunnen immers niet zonder elkaar; zij hebben elkaar nodig bij de realisering van hun levensdoelen en naarmate ze er beter in slagen de anderen daarin te betrekken, des te meer garantie bestaat er voor het slagen daarvan. Aldus bezien, hebben ook dergelijke in oorsprong individuele waarden noodzakelijkerwijze tevens een gemeenschappelijk karakter. Bij de inrichting van de samenleving gaat het dus niet zozeer om de vraag of deze waarden individueel dan wel collectief zijn, maar om *de mate waarin de*

**Waarden bieden aan
collectieve
voorstellingen
ontleende
maatschappelijke
standaards, die als
maatstaven dienen bij
het maken van keuzen
tussen
handelingsalternatieven.**

gemeenschappelijkheid aan de orde is en ze dus op collectief niveau doorwerken.

Het is de gemeenschapsdimensie van dergelijke waarden die hier centraal staat en zij bepaalt, vanuit een bijzonder gezichtspunt bezien, dominant het wezen en de inhoud van het recht. Als samenhangend geheel vormen deze waarden aldus belangrijke elementen van de cultuur in een gemeenschap, ook in een *rechtsgemeenschap*. Dergelijke – individuele! – voorstellingen als uitdrukking van collectief beleefde waarden, worden doorgaans ontleend aan bepaalde mens- of wereldbeelden en leiden tot gemeenschappelijke opvattingen omtrent wat nastrevenswaardig is: wat de moeite *waard* is om ernaar te leven of op basis daarvan het leven in te richten en daaraan aldus zin en inhoud te ontlene. Een wereldbeeld levert de algemene en globale voorstelling van mensen omtrent de hen omringende werkelijkheid en verschaft betekenis aan concrete verschijnselen waar men mee te maken heeft door deze in de context van die bredere werkelijkheid te plaatsen. Daarmee scheppen wereldbeelden samenhang in de beleefde en de bekende werkelijkheid en geven ze zin aan de ervaren verschijnselen door deze een plaats te kunnen geven en aldus te begrijpen. Mensbeelden vormen voorstellingen van de plaats van de mens in dat grotere geheel en van zijn eigen aard als deelhebber aan de werkelijkheid. Mensbeelden ontstaan vanuit de behoefte om zin te geven aan het bestaan en om de betekenis en het doel van het menselijk bestaan als onderdeel van het grotere geheel dat de gemeenschap is, maar ook de omringende wereld, een plaats te geven en te verklaren. Aan de mensbeelden liggen vaak religieuze voorstellingen ten grondslag die dan bepalend of medebepalend zijn voor de beleving van bepaalde waarden. Waarden bieden op basis van dergelijke collectieve voorstellingen *sociale standaards* en ze leveren de maatstaven voor de beoordeling van het gedrag van de leden van de groep. De hantering van waarden leidt tot goedkeuring, ondersteuning of afkeuring van bepaalde gedragingen van individuele leden of van subgroepen. Als zodanig vormen waarden maatstaven voor het maken van keuzen tussen bepaalde handelingsalternatieven.

De relatie met het recht is dat waarden ten grondslag liggen aan opvattingen omtrent de in het recht te beschermen belangen of te realiseren doeleinden, en dergelijke waarden zijn bepalend voor de keuzen die in dat verband worden gemaakt. Ook in het recht worden waarden ontleend aan bepaalde mens- of wereldbeelden en liggen er vaak religieuze voorstellingen aan ten grondslag of ze werken door in de beleving van bepaalde waarden. Zoals uit de eerste uitspraak duidelijk geworden moge zijn, gaat het in het recht om essentiële waarden, waarmee dus waarden worden bedoeld die te maken hebben met het bestaan van mensen als individuele leden van een bepaalde gemeen-

schap. Het recht staat dus niet in dienst van alle waarden (liefde, genegeheid, dapperheid en schoonheid vallen er bijvoorbeeld buiten) en van de waarden waarvan het doelbereik op het terrein van het recht ligt telt slechts het gemeenschapskarakter. In het recht vindt een filtering plaats van waarden die bescherming en realisering verdienen – namelijk de essentiële gemeenschapswaarden – en die buiten die bescherming vallen. In de eerste vier hoofdstukken wordt nader verduidelijkt welke deze waarden zijn en in hoofdstuk 5 wordt in globale zin aangegeven hoe deze filtering in het recht zijn beslag krijgt.

1.0.3 WAARDEN EN NORMEN

Uit waarden vloeien normen voort. Eerst zijn er dus de waarden en dan de normen. Normen zijn *operationalisering* van waarden: ze vormen de *gedragsinstructies* ter realisering van de waarden. De stap van de waarde naar de norm is die van het ‘zijn’ (‘Sein’) naar het ‘behoren’ (‘Sollen’) of van de feiten naar de plichten en aanspraken in verband met een te realiseren werkelijkheid. De norm dient ertoe dat het goede ook wordt verwerkelijkt en ze staat logisch-noodzakelijk steeds in dienst van de waarde. Vanwege de positieve betekenis die waarden in de beleving van mensen hebben, vragen zij in de gedragingen van de mensen via in die waarden geïmpliceerde normen om hun verwezenlijking. Het normenpatroon van een bepaalde groep verhoudt zich tot het patroon van waarden als middel tot doel. Tevens is sprake van een zekere *congruentie* van deze beide systemen waar in de normen bepaalde achterliggende waarden tot uitdrukking komen.

Doorgaans kan aan de normen de betekenis van de waarden worden afgelezen: naarmate normen dwingender zijn (de normatieve kracht dus groter is), zal de betekenis van de waarden groter zijn. Soms kan de afstand tussen normen en waarden echter juist dermate groot zijn, dat in de normen de waarden nauwelijks meer herkend worden. Normen hebben dan de gedaante van technische instrumenten ter realisering van bepaalde maatschappelijke doelstellingen (*social engineering*) alhoewel ze vrijwel ongemerkt nog steeds aan achterliggende waarden expressie geven. Dat neemt niet weg dat normen steeds in waarden zijn gegrondvest, hoe weinig daar ook van gemerkt wordt. Zonder achterliggende waarde kan er dus geen norm zijn. Omgekeerd echter leidt de beleving van bepaalde waarden niet steeds tot het ervaren van een norm. Naarmate waarden in gedragspatronen verweven zijn, wordt het normatieve karakter van bepaalde gedragingen zo vanzelfsprekend dat het als zodanig niet meer wordt ervaren en op deze wijze kunnen gewoonten ontstaan. Dan hebben we het echter niet meer over waarden, maar over de beleving van normen.

Al zijn achter de normen steeds waarden te vinden, niet alle waarden

Eerst zijn er de waarden, dan de normen.

leiden tot normatieve eisen ten aanzien van gedragingen en sommige waarden zijn geheel irrelevant voor menselijke gedragingen. Denk aan het gebruik van waardevolle goederen, het toepassen van waardevolle kennis of het zich voordoen van natuurverschijnselen zoals een koele regenbui in de warme zomer. Het is hier echter te doen om de waarden die wél in normen tot uitdrukking komen. Hierna zal dan ook worden nagegaan welke de waarden zijn die zich in bepaalde normen weer spiegelen. Wat in algemene zin geldt voor de relatie tussen waarden en normen, geldt in het bijzonder ook ten aanzien van *rechtsnormen*: steeds is er een meer of minder verwijderd verband met achterliggende waarden en naarmate de betekenis van de ‘rechtswaarden’ (dus van de waarden die in het recht bescherming of realisering vinden) groter is, zal ook de normatieve kracht van de rechtsnormen groter zijn. Op zoek naar de geïmpliceerde rechtswaarden en hun maatschappelijke betekenis zal dan ook worden aangesloten bij de geschreven en ongeschreven rechtsnormen waarin die zich manifesteren. Als we ons realiseren dat deze rechtswaarden steeds een essentiële betekenis hebben en dus steeds betrekking hebben op het bestaan van mensen, dan is daarmee tevens de betekenis van rechtsnormen aangeduid.

Een gemeenschap bestaat uit mensen die op basis van een gezamenlijk waardensysteem door duurzame sociale verhoudingen verbonden zijn.

1.0.4 GEMEENSCHAP

– Gemeenschap: gezamenlijke kernwaarden

Een gemeenschap wordt gevormd door individuele personen met gezamenlijk beleefde waarden. Het gaat daarbij om een samenhangend geheel van door die personen collectief beleefde waarden die uitdrukking geven aan een bepaald mens- of wereldbeeld. Deze waarden vormen een systeem waarbij bepaalde waarden van hogere orde (dus belangrijker) zijn dan andere en waarvan de andere waarden in zekere zin afgeleid kunnen worden of waarbij de ‘lagere’ waarden tot de hogere herleid kunnen worden. Men kan het woord ‘gemeenschap’ afleiden van de gemeenschappelijkheid van het waardensysteem, waarbij het woord ‘gemeenschappelijkheid’ zowel verwijst naar de gezamenlijke beleving als naar de bindende kracht die daardoor bestaat tussen de individuele leden. De gezamenlijke waardenbeleving verleent aan de groep niet alleen binding, maar ook een zekere duurzaamheid wat betreft de onderlinge sociale verbondenheid van de leden. In een gemeenschap hebben de leden daardoor een bepaalde gezamenlijke maatschappelijke identiteit in de vorm van tot op zekere hoogte gedeelde waarden.

Voor de leden van die gemeenschap bestaat dus een in hoge mate congruent hiërarchisch systeem van bepaalde waarden dat afwijkt van door anderen beleefde waardensystemen en waarmee de groep zich onderscheidt van andere gemeenschappen. Om van een gemeenschap

te kunnen spreken is het niet noodzakelijk, zo zagen we reeds, dat de leden allen dezelfde waarden omarmen, dus alle belangen hetzelfde waarderen, maar wel dat de centrale dragende en bepalende waarden (de kernwaarden) gemeenschappelijk zijn. Tussen de individuele leden van de gemeenschappen bestaan nog andere bindingen dan alleen op basis van de hier bedoelde waardensystemen; er kan ook sprake zijn van ad-hocverbindingen of van incidentele verbindingen die in relatie staan met het feit dat mensen met elkaar te maken hebben en van elkaar afhankelijk zijn voor hun eigen welbevinden en ontwikkeling, los van al dan niet gedeelde waarden. Bovendien zijn mensen meestal lid van verschillende gemeenschappen en hebben zij dus deel aan verschillende waardensystemen. Dat betekent dat ze, naast de bedoelde incidentele banden, via diverse duurzame verhoudingen in verschillende gemeenschappen met elkaar verbonden kunnen zijn.

– Natuurlijke en georganiseerde gemeenschappen

Natuurlijke gemeenschappen: gezin en familie

De *natuurlijke* gemeenschappen vinden hun grondslag in persoonlijke banden tussen individuele leden en/of in het gegeven dat personen op een bepaald territorium met elkaar samenleven. De eerste soort natuurlijke gemeenschap stopt op de liefde – of op z'n minst diepe genegenheid – tussen personen, waardoor duurzame samenlevingsrelaties ontstaan, die op hun beurt via nageslacht kunnen leiden tot het ontstaan van nieuwe bindingen tussen personen op basis van bloed- en aanverwantschap. Bedoeld zijn hier uiteraard het huwelijk en andere gewoonlijk op liefde gebaseerde duurzame samenlevingsverhoudingen, op het gezinsverband en op de bredere kring van het familieverband. Het gezin is bij uitstek de plaats waar het besef van de gezamenlijkheid van bepaalde waarden ontstaat en waar overdracht van waarden plaatsvindt tussen de leden van die gemeenschap. Bindingen tussen personen ontstaan door uitwisseling van waarden en door onderlinge toetsing daarvan aan de hand van concrete gedragingen, waardoor gezamenlijkheid ontstaat van het besef van de gelding en dus de beleving van bepaalde waarden. Daarmee is sprake van de 'waardering' van bepaalde belangen en van de ontwikkeling van een gelijkgestemde beleving bij de personen die tot de gemeenschap behoren. Dat is op de eerste plaats het geval tussen de met elkaar in liefde verbonden personen. Het is op de tweede plaats het geval bij de overdracht van de aldus beleefde waarden door ouders aan de kinderen. Maar dat is ook het geval wat betreft de waardering van belangen door de kinderen onderling en de uitwisseling daarbij van dergelijke waarderingen alsook het elkaar aanspreken op de praktisering daarvan, want daaruit blijkt de werkelijk toegekende waarde van bepaalde aspecten van het bestaan. On-

danks het feit dat de grondslag van huwelijk en gezin niet direct lijkt te liggen in gezamenlijk gedeelde waarden, is dat toch vrijwel steeds (mede) de drager van dergelijke samenlevingsverbanden en is deze waardendeling in elk geval vereist om te kunnen spreken van duurzame relaties tussen mensen en dus van een gemeenschap. Onder de *familie* verstaan we in dit verband de gemeenschap die op bloed- en aanverwantschap is gebaseerd, verdergaand dan de eerste en ten minste tot de vierde graad. In het verlengde van de waardenuitwisseling en -toetsing binnen het gezin bestaat dit proces ook tussen de personen in deze bredere kring en waar die plaatsvindt en in dat verband sprake is van duurzame sociale verhoudingen, kan worden gesproken van de familie als natuurlijke gemeenschap in de hier bedoelde zin.

Natuurlijke gemeenschap: gebiedsgemeenschap

De tweede soort natuurlijke gemeenschap is gebaseerd op de omstandigheid dat mensen op een bepaald territorium samenleven. Deze gemeenschap wordt hierna als *gebiedsgemeenschap* aangeduid. Door dat samenleven ontstaan er structurele sociale bindingen tussen mensen ter realisering van bepaalde gemeenschappelijke waarden. Een gebiedsgemeenschap bestaat uit mensen die op een bepaald territorium samenleven en op dat territorium een bepaald waardensysteem gemeenschappelijk hebben; denk aan een dorpsgemeenschap, een stads- wijk, een stedelijke gemeenschap, een regio, een provincie en een land. Toch is niet dat territorium bepalend voor het wezen van de gemeenschap, zoals die hier wordt aangeduid, maar is het de gezamenlijkheid van de gedeelde en beleefde waarden binnen dat gebied die het gevolg is van het samenleven, die maakt dat de mensen die op een bepaald gebied wonen een gemeenschap vormen. Gebiedsgemeenschappen zijn dus steeds ook waardengemeenschappen, maar onderscheiden zich van andere gemeenschappen door de begrenzing van de groep – en daarmee van de gemeenschappelijke waarden – tot een bepaald territorium. Voor een gebiedsgemeenschap geldt dat de leden door geboorte of vestiging worden opgenomen in een omgeving waar een bepaald samenhangend waardensysteem bestaat en door die opneming min (bij bepaalde inwijdingsrituelen) of meer automatisch lid worden van die gemeenschap. Kenmerkend is dus dat de leden binnen een bepaald territorium samenleven en tevens bepaalde, centraal geachte waarden met elkaar delen. Van belang daarbij is dat mensen die binnen een bepaald territorium samenwonen, ook bepaalde waarden gezamenlijk ontwikkelen.

Er kan hier een parallel getrokken worden met het 'waarderingproces' zoals dat zich binnen een gezin afspeelt, zij het dat het hier op grotere schaal en veelal minder intensief gebeurt. Dat geldt op de eerste plaats voor de waarden die het overleven als groep en als individuele

personen binnen dat gebied mogelijk maken of veiligstellen. Het geldt echter ook ten aanzien van de waarden die betrekking hebben op de verbetering van de bestaanssituatie van de groep en haar individuele leden. Zou men leden met verschillende culturele achtergrond binnen eenzelfde grondgebied bij elkaar zetten, dan ontwikkelen zich 'van nature' gezamenlijke waarden en vindt er via uitwisseling een soort nivellering en tevens een nadere profilering plaats van de verschillende waarden voor de leden van die groep die de groep tot een specifieke eenheid maken, zoals dat bijvoorbeeld zowel in Zuid- als in Noord-Amerika is gebeurd. Het feit dus dat mensen op een bepaald grondgebied samenleven, leidt in verband met de noodzaak tot overleven en tot het realiseren van een bepaald bestaansniveau voor de individuele leden, onvermijdelijk tot het ontstaan van een zekere eenheid in die groep. Die eenheid komt neer op het in bepaalde mate 'versmelten' van de verschillende waarden van de individuele leden. Factoren die daarbij van belang zijn, zijn de opvattingen van dominante of leidende personen, de geografische omstandigheden als het klimaat en de natuurlijke omgeving, het plaatsvinden van bepaalde ingrijpende gebeurtenissen zoals natuurrampen en oorlogen, maar ook kleine conflicten met andere groepen en de ervaring met voor het voortbestaan en de ontwikkeling van voor de groep en de leden gunstig gedrag. Om die reden ontwikkelen zich in verschillende gebieden ook verschillende waardensystemen.

Die waarden kunnen via opvoeding of educatie worden overgenomen door de mensen die in een bepaalde streek zijn geboren en getogen; ze kunnen echter ook worden overgenomen door integratie op latere leeftijd in een gemeenschap. De redenen om anders dan door geboorte in een andere gemeenschap terecht te komen, kunnen divers zijn: verhuizing in verband met huwelijk, (verandering van) werkomgeving of andere economische omstandigheden, verbetering woon- of leefomgeving et cetera. Mensen kunnen er ook voor kiezen zich te vestigen in een gebied waar bepaalde andere waardensystemen dominant zijn of geprefereerd worden met het doel die waarden te delen en afstand te nemen van het 'oude' systeem, zoals bij emigratie het geval is. Omgekeerd kunnen mensen om bepaalde redenen gedwongen worden of zich gedwongen voelen om uit een bepaalde gemeenschap te vertrekken waardoor ze in een andere terecht komen zonder deel te willen of te kunnen uitmaken van het aldaar geldende dominante waardensysteem (cultuur). In dat geval zijn het dus strikt genomen geen leden van die andere gemeenschap en daarmee ook niet van die gebiedsgemeenschap.

Wat de gebiedsgemeenschappen betreft, kunnen verschillende schaalniveaus worden onderscheiden, zoals hiervoren reeds is aangeduid. Dat betekent dat een gebiedsgemeenschap deel kan uitmaken van een